

Prosvjetiteljske i filozofske ideje u djelu Satir iliti divji čovik

---

Posel, Dora

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:431370>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-29**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI

FILOZOFSKI FAKULTET

Dvopredmetni preddiplomski studij

Studij Hrvatskoga jezika i književnosti i Filozofije

DORA POSEL

**PROSVJETITELJSKE I FILOZOFSKE IDEJE U DJELU *SATIR ILITI
DIVJI ČOVIK***

(MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA)

ZAVRŠNI RAD

Rijeka, 2019.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Dvopredmetni preddiplomski studij
Studij Hrvatskoga jezika i književnosti i Filozofije

DORA POSEL

**PROSVJETITELJSKE I FILOZOFSKE IDEJE U DJELU *SATIR ILITI
DIVJI ČOVIK***

(MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA)

ZAVRŠNI RAD

JMBAG: 0009078671

Studijski smjer: Hrvatski jezik i književnost i Filozofija

Predmet: Hrvatski književni barok i prosvjetiteljstvo

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstvena grana: Kroatistika i Filozofija

Mentor: dr.sc. Irvin Lukežić

Rijeka, rujan 2019.

SAŽETAK

Ovaj završni rad sadrži analizu djela *Satir iliti divji čovik*, utjecajno djelo osamnaestoga stoljeća koje je napisao prosvjetitelj Matija Antun Reljković. U radu se detaljno analiziraju prosvjetiteljske i filozofske ideje kao temeljne sastavnice djela. Reljković je napisao didaktično i prosvjetiteljsko djelo u kojem stvara fiktivni lik čije riječi predstavljaju autorovu kritiku i razmišljanja. Reljković se, u liku Satira, osvrće na prilike u Slavoniji, ponajprije ekonomske i socijalne. Tako Reljkovićev *Satir* predstavlja modernog pripovjedača osamnaestoga stoljeća u čijim se riječima zrcali prosvjetiteljska kultura zapadne Europe. U djelu istovremeno kudi slavonski puk, ali i očarava praktičnim znanjima i vjerom u napredak. Uvođenjem Satira podučava Slavonca o stanju u drugim zemljama i kulturama onodobne Europe. Ipak, za razliku od klasične satire, Reljković gradi lik Satira kao prosvjetiteljsko fiktivno biće pa se time odmiče od nekih tradicionalnih obilježja satire. Nadalje, u liku Satira utjelovio je racionalističke i fiziokratske prosvjetiteljske ideje, posebice na razini društvene, političke i gospodarske situacije u Slavoniji. U radu je prikazano stanje hrvatske književnosti i Slavonije u osamnaestome stoljeću, najvažniji autori i utjecajni književnici, koji su svojim djelima utjecali na Matiju Antuna Reljkovića. Nadalje, analiza Reljkovićeva *Satira* u ovome radu sadrži analizu likova Slavonca i Satira koji metaforički predstavljaju odnos autora i slavonskoga puka. Na posljetku, u radu je opisan stil, žanrovsko određenje i značaj *Satira* za hrvatsku stariju književnost, ali i utjecaj na daljnji razvoj Slavonije. Zaključno, književnik Matija Antun Reljković stvorio je djelo velike važnosti i visokoumjetničke vrijednosti čija se tematika može povezati i s današnjim međuljudskim odnosima.

Ključne riječi: 18. stoljeće, Matija Antun Reljković, prosvjetiteljstvo, filozofija, Slavonija

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. MATIJA ANTUN RELJKOVIĆ.....	2
3. POVIJESNO-DRUŠTVENI KONTEKST	3
3.1. Hrvatska u osamnaestome stoljeću	3
4. HRVATSKA KNJIŽEVNOST PROSVJETITELJSTVA.....	4
5. SLAVONIJA U OSAMNAESTOME STOLJEĆU	7
5.1. Slavonsko gospodarstvo i kultura	9
6. <i>SATIR ILITI DIVJI ČOVIK</i> – O DJELU.....	11
6.1. Drugo izdanje <i>Satira iliti divjeg čovika</i>	12
6.2. Treće izdanje Reljkovićeve <i>Satira</i>	13
6.3. Umjetnička vrijednost djela.....	15
7. PROSVJETITELJSKE I FILOZOFSKE IDEJE.....	16
7.1. Filozofske tendencije i uzori.....	17
7.2. Kritika društva	18
7.3. Etički aspekt	20
7.4. Zdravorazumske poruke	21
7.5. Religijski okvir	23
8. LIK FIKTIVNOGA SATIRA	24
10. STIL PISANJA.....	28
10.1. Žanrovske odrednice <i>Satira</i>	30
11. ZAKLJUČAK	31
12. LITERATURA.....	32

1. UVOD

Jedan od najvećih predstavnika slavonske književnosti, književnik Matija Antun Reljković, autor je prosvjetiteljskog djela *Satir iliti divji čovik*. Reljkovićev je otac bio krajiški kapetan pa je i on sam, vrlo rano, stupio u austrijsku vojsku, u Gradiškoj i Brodskoj pukovnici. Službovao je na više mjesta, a 1757. bio je zarobljen u Frankfurtu. Kao zatvorenik čitao je njemačke i francuske filozofe i upoznao europska prosvjetiteljske teze koje će biti analizirane na primjeru djela *Satir iliti divji čovik*.

Vrativši se iz zarobljeništva, Reljković dolazi na prostore osiromašene Slavonije nakon ratnih turskih razaranja. Ljudska patnja, tuga i nerazvijenost potakli su ga da se usmjeri na poučavanje i prosvjećivanje slavonskoga puka. Turci su nanijeli veliku gospodarsku, a po njegovu sudu i kulturnu štetu, te pokušali potisnuti kršćansku vjeru. Ostatak života Matija Antun Reljković proveo je u Vinkovcima. U stranim je zemljama vidio kako funkcioniraju sela, ljudi i moderna društva. Njegov je cilj bio podučiti Slavonce kako stvoriti moderno društvo i uzdići se nakon toliko teških godina. U radu će biti analizirano djelo *Satir iliti divji čovik* u kontekstu prosvjetiteljskih i filozofskih tendencija jer se odlikuje prosvjetiteljskim karakterom. Djelo obiluje pragmatičnošću i didaktičnošću, a uvelike je, svojim stilom i Reljkovićevim idejama, utjecalo na razvoj tadašnjeg slavonskoga puka. Reljkovićevo je djelo inovativna karaktera jer analizira čovjekov mentalitet, ponašanje, socijalno okruženje, ali i uvjete u kojima živi. Svojim stilom pisanja, modernim idejama, empirističkim i racionalističkim stavovima i detaljnim pristupom prema seljačkom staležu, Reljković postaje jedan od prvih književnika s inovativnim, korisnim i prosvjetiteljskim idejama u Slavoniji osamnaestoga stoljeća.

U ovom će radu biti opisan društveno-povijesni kontekst u kojem djeluje Matija Antun Reljković, situacija u hrvatskoj književnosti osamnaestoga stoljeća te pozicija Slavonije o kojoj piše Reljković. Nadalje, u radu će biti navedene i objašnjene temeljne teze koje zastupa autor *Satira*, povezane uz vrijeme u kojem stvara. Ovaj će rad dati pregled i razvoj *Satira* i Slavonca u djelu koji predstavljaju razvoj Slavonije te prikazati Reljkovićev književni opus i značaj za hrvatsku prosvjetiteljsku književnost.

2. MATIJA ANTUN RELJKOVIĆ

Hrvatski književnik, vojnik, oficir i prosvjetitelj, Matija Antun Reljković, rodio se u Svinjaru (Davoru na Savi) 1732. godine. Završio je franjevačku školu u Cerniku, a nastavio školovanje u Ugarskoj. Bio je vojnik Gradiške, a kasnije Brodske regimente. Važan utjecaj na njegovo stvaralaštvo imao je Sedmogodišnji rat u Prusiji, u kojem je sudjelovao od 1756.-1763. godine. Bio je ratni zarobljenik u Frankfurtu, a kasnije je, kao vojni časnik, službovao u slavonskim mjestima. Službovao je u

Slika 1. M. A. Reljković

Nijemcima, Andrijevcima, Zadubravlju, Sikirevcima, Bošnjacima i Babinoj Gredi. Sedmogodišnji rat uvelike je utjecao na Reljkovića što se može uočiti u njegovim prosvjetiteljskim tezama i porukama u djelima. Pronašao je svoju ulogu u svemu tome, pa je za njega glavni cilj postalo prosvjećivanje slavonskoga puka. To je vidljivo u djelima *Slavonske libarice*, njegovom prvom djelu koje je napisao 1761. godine i najvećeg ostvarenja *Satira iliti divjeg čovika* iz 1762. godine.

U ovom će radu detaljno biti prikazani elementi prosvjećivanja slavonskoga puka, opisa Slavonije, društvenih okolnosti i onodobnih običaja kojima Reljković posvećuje najviše prostora. Autor je *Nove nimačke i slavonske gramatike*, preradbi Ezopovih basni i brojnih djela o pravu, uzgoju i stočarstvu.¹ Bio je graničarski vojnik, časnik i dočasnik, a u svojim je djelima nastojao pomoći ljudima u Slavoniji da osuvremene svoj kraj, ali i svoja razmišljanja kako bi naše prostore povezao s Europom u vrijeme prosvijećenog apsolutizma Marije Terezije i Josipa Drugoga. Pisao je u skladu s racionalističko-prosvjetiteljskim idejama stoljeća, a osim materinskog jezika znao je njemački, latinski, francuski i mađarski jezik. Glavni mu je cilj bio pomoći svojim sunarodnjacima kao i civiliziranje zaostale i tek oslobođene Slavonije od Turaka.

Matija Antun Reljković, pisao je u skladu s prosvjetiteljskim idejama, izražavao je filozofske teze, posebice zdravorazumske poruke, etičke dileme i u liku Satira zaokružio svoja razmišljanja. Sve navedeno, detaljno će biti analizirano u ovom radu. Reljkovićevo je djelo, bez iznimke, obuhvaćajući sve ove elemente, jedno od najvažnijih prosvjetiteljskih djela u starijoj hrvatskoj književnosti.

¹ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 183-184.

3. POVIJESNO-DRUŠTVENI KONTEKST

Razdoblje od sredine osamnaestoga stoljeća označeno je kulturnim pokretom punim proturječnosti koji se borio za pobjedu kritičkog uma u filozofiji i književnosti, a naziva se prosvjetiteljstvo. Prosvjetiteljstvo se u osamnaestome stoljeću najviše širi u zemljama srednje i zapadne Europe, a očituje se u odmaku od religije, stvaranju racionalističkih pogleda, razvoju školskog sustava i otvaranju novih sveučilišta. Prosvjetitelji veličaju filozofiju i zdrav razum te književnost. Glavne ideje u prosvjetiteljstvu postaju priroda, čovjek, sloboda i razum. To je razdoblje učenosti, pa se javlja racionalizam i empirizam u filozofiji, a ljudski um i matematika postaju središte ljudske spoznaje. Tome je pridonijela i Francuska revolucija nakon koje dolazi do uspona građanskog društva i prodora znanosti. Neki od najznačajnijih prosvjetitelja bili su Voltaire, Denis Diderot, David Hume, Moliere, Jean-Jacques Rousseau i Immanuel Kant. Književnu vrstu tragedije zamjenjuju duži oblici poput pripovijetke i romana, a djela postaju prožeta satirama i ironijom.

3.1. Hrvatska u osamnaestome stoljeću

Hrvatska je, u osamnaestome stoljeću, još uvijek imala drugačiji razvoj, a nalazila se rascjepkana pod austrijskom, turskom i talijanskom vlašću. U osamnaestome stoljeću, nastavio se zastoj u razvoju i slobodi u Hrvatskoj. Iako dolazi do oslobođenja Slavonije od Turaka, situacija se nije značajno promijenila. Austrija je oslobođene dijelove postupno oblikovala u nešto nalik vojničkom logoru, a ljudi su i dalje morali slijediti bečke interese. Puk u oslobođenim krajevima naišao je na velike probleme poput siromaštva, neimaštine i iskorištavanja. Austrija je iskorištavala novooslobođena područja za obogaćivanje i sakupljanje što većeg broja vojnika. Jednako su tako mletačke vlasti imale kontrolu nad Istrom i Dalmacijom. Neznanje i nepismenost kao česta pojava u tom razdoblju rezultirali su malim brojem pisanih djela. Redovnici, prvo isusovci, pa franjevci, pavlini i pijaristi, imali su prevlast nad srednjim školama zagovarajući konzervativnu naobrazbu. Kao rezultat svih tih okolnosti, narodu je bilo jedino stalo do očuvanja vlastite egzistencije. Banska Hrvatska bila je pod austrijskom vlašću, a Dalmacija i Istra pod mletačkom. Čak je i Dubrovnik, koji je imao najviše slobode, gubio svoju slobodu.

Ipak, unatoč toj teškoj situaciji, dalmatinski i dubrovački krug održavali su književnu kulturu koja je kasnije imala velik utjecaj na sjevernu Hrvatsku. Prema Dunji Fališevac, dubrovačka je epika sve do kraja osamnaestoga stoljeća u tekstove ugrađivala poetološku svijest koja je u epu prepoznala najznačajniju književnu vrstu. Književnici su težili stilu i tematici kakvu je u hrvatsku književnost uveo Ivan Gundulić s djelom *Pjesni pokorne kralja Davida*, poemom *Suze sina razmetnoga* te jednim od najznačajnijih hrvatskih djela toga razdoblja, epom *Osman*. Nadalje, značajni uzori bili su književnici Junije Palmotić, Ivan Bunić Vučić, Ignjat Đurđević, Petar Kanavelić, ali je prisutan i velik utjecaj Homerovih epova.² Tako Rajmundo Kunić izdaje *Ilijadu* na latinskom jeziku, a Rajmund Džamanjić prevodi *Odiseju* i objavljuje prijevod 1777. godine.³ U dalmatinskom književnom krugu značajna djela pišu Andrija Kačić Miošić te Filip Grabovac. Kulturni utjecaj dalmatinskih gradova poput Zadra i Splita, utjecao je na razvoj Varaždina, Zagreba, Požege, Osijeka, Karlovca i drugih. Razvija se cestovni promet, a u panonskoj Hrvatskoj uređuju se biblioteke. Razvojem gradova, ali i proširenim teritorijem Hrvatske nastaju djela od velike važnosti.

4. HRVATSKA KNJIŽEVNOST PROSVJETITELJSTVA

U osamnaestom stoljeću dolazi do prosvjetiteljsko-znanstvene usmjerenosti. Razvija se racionalizam kojim se pokušava objasniti čovjek, priroda, svijet i život pa se samim time razvija matematika i filozofija. Latinski jezik bio je još uvijek najrašireniji jezik učenih, a bio je i službeni jezik hrvatskih staleža. Privrženost latinskom jeziku trajala je sve do devetnaestoga stoljeća, do ilirskog razdoblja. U znanosti je važno mjesto zauzimao Ruđer Bošković, fizičar i filozof koji se proslavio djelom *Teorija prirodne filozofije svedena na jedan jedini zakon sila koje postoje u prirodi*, ali i djelima *O živim silama* i *O zakonu sila koje postoje u prirodi*. U svojim istraživanjima proučavao je materiju, prostor i vrijeme u modernoj znanosti. Bio je član učenog društva u Londonu, Rimu i Parizu. Ipak, u Hrvatskoj situacija nije bilo toliko dobra. Nije bilo potrebnih sveučilišta, razvijenih središta i mogućnosti za istraživanja što je na kraju dovelo do iliraca u devetnaestome stoljeću. U tom razdoblju stvara i Adam Baltazar Krčelić, filozof i teolog koji veliku pažnju posvećuje povijesti. Napisao je *Povijest zagrebačke stolne crkve* i bilješke o kraljevinama u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Krčelić je pisao kao promatrač, a zalagao se politiku prosvijećena apsolutizma.

---

² Fališevac, D. Kaliopin vrt. Studije o hrvatskoj epici. Split: Književni krug, 1997. Str. 233.

³ Fališevac, D. Kaliopin vrt. Studije o hrvatskoj epici. Split: Književni krug, 1997. Str. 233-235.

Veliko zanimanje za prošlost javilo se i u Dubrovniku gdje Ignjat Đurđević piše djelo *Životi književna djela nekih uglednih Dubrovčana*. Osim Đurđevića, u tom razdoblju aktivno pišu i Đuro Bašić, Josip Jakošić, Toma Mikloušić, Matija Petar Katančić, Ardelio Della Bella, Ivan Belostenec napisavši *Gazophylacium* i mnogi drugi autori. Hrvatski su latinisti prevodili s grčkog jezika, ali su pisali i svoje stihove. Neki su od poznatijih Benedikt Stay, Rajmund Kunić, Frano Sebastijanović, Antun Kanižlić i Matija Petar Katančić koji je izdao djela *Jesenski plodovi* i *Knjižica o hrvatskoj poeziji*. Značajni su predstavnici latinizma Đuro Ferić i Džono Rastić. Đuro Ferić oblikovao je hrvatsku basnu i napisao djelo *Pričice iz prorječja sloinskih*, a preveo je i *Hasanaginicu*. Ipak, jedno od njegovih najvećih ostvarenja predstavljah djelo *Opis dubrovačke obale*.

Utjecaj Dubrovčana može se uočiti i u Reljkovićevim djelima. Prema Franičeviću:

Od njih je preuzimao riječi (npr. *jur, jurve, sciniti, predikatur*) i oblike (stegnute oblike odnosnih zamjenica *ki, ker*, pa nastavak- *ije* u genitivu množine zamjenica i pridjeva: *ovije, starije, dobrije* i sl.). U predgovoru svojoj gramatici priča kako se služio dalmatinskim i kajkavskim riječima: „*Nike riči za poznati jesu li prave slovinske ili od Turaka ostale, prigledao sam ričnik dalmatinski, horvatski(tj. kajkavski)...*“⁴

Društvene prilike i sveopća situacija rezultirala je prosvjetiteljskim idejama u Hrvatskoj u osamnaestom stoljeću. Prosvjetitelji su se zalagali za moć moralno odgojnog djelovanja u književnosti s ciljem educiranja naroda. Hrvatski su književnici prihvaćali prosvjetiteljske ideje, a možemo ih promatrati i kao nastavak didaktičko-moralizatorskih poticaja, koji sežu još od glagoljaša poput Petra Zoranića i Marka Marulića.⁵ Bitno je naglasiti kako, osim prosvjetiteljskih ideja, takva tendencija ima pozitivan odnos prema narodnom jeziku i umjetnosti.

---

⁴ Franičević, M., Švelec, F., Bogišić, R. Povijest hrvatske književnosti. Od renesanse do prosvjetiteljstva, knj. 3. Zagreb: Mladost, 1974. Str. 310-312.

⁵ Franičević, M., Švelec, F., Bogišić, R. Povijest hrvatske književnosti. Od renesanse do prosvjetiteljstva, knj. 3. Zagreb: Mladost, 1974. Str. 310.-313.

Predstavnici hrvatske prosvjetiteljske književnosti su: Matija Petar Katančić, Antun Kanižlić, Andrija Kačić Miošić, Filip Grabovac, Đuro Ferić i Matija Antun Reljković. Filip Grabovac objavio je knjigu *Cvit razgovora* u Mlecima 1747. godine u kojoj oštro kritizira neke krajeve i ljude u Dalmaciji koji izdaju svoj narod u borbi. Kritikom domaće kulture razljutio je Mlečane, a domaći narod pozvao je na slogu. Andrija Kačić Miošić autor je *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* i djela *Korabljica* u kojima govori o važnosti znanja i daje prikaz svijeta od rođenja Krista. Vid Došen pisao je u skladu s prosvjetiteljskim idejama slavonskih pisaca. Napisao je *Jeku planine kaja na pisme Satira i tamburaša Slavonskog odjekuje i odgovara* u dva dijela. Zanimljivo je da Došen ovim djelom brani Reljkovića i hvali ga jer pomaže zapuštenoj Slavoniji. Napisao je i ep od sedam pjevanja *Aždaja sedmoglava* u kojem ponovo spominje Reljkovića, ali djelo ponajprije piše zbog Slavonije. Alegorijski, uz motiv smrtnih grijeha prikazuje ljudske mane, ali i upozorava na ispravne odluke i promjene. U tome možemo primijetiti povezanost Došena i Reljkovića i uopće povezanost prosvjetiteljskih književnika u to vrijeme, koji pišu u skladu s onodobnim povijesnim i društvenim događanjima u našim krajevima. Kako bismo što bolje razumjeli takve tendencije, ciljeve i kritiku društva, kulture, jezika i poziv na učenje, potrebno je prikazati situaciju u Slavoniji koju opisuje Matija Antun Reljković.

5. SLAVONIJA U OSAMNAESTOME STOLJEĆU

Tek oslobođena Slavonija naišla je na mnoge prepreke. Kao posljedica stalnih turskih ratnih razaranja na tom je području vladalo neznanje, neimaština i zapuštenost. Nepismenost je bila proširena pa su književnici imali veliku ulogu u obrazovanju. Upravo su s time povezane prosvjetiteljske namjere slavonskih pisaca čija su djela rezultirala prosvjetljenju naroda na tom području, ali i šire.

U razdoblju osamnaestoga stoljeća Slavonije važno je napomenuti nekoliko značajnih autora, koji su uz Matiju Antuna Reljkovića, za sobom ostavili vrijedna djela od velike važnosti za stariju hrvatsku povijest. Književnici Matija Petar Katančić i Antun Kanižlić u svojim su djelima ostavili ideju o jedinstvenoj hrvatskoj književnosti. Antun Kanižlić, slavonski književnik, rođen je u Požegi 1699. godine. Radio je kao upravitelj brojnih škola u Zagrebu, Osijeku, Požegi i Varaždinu.⁶ Uz to, bavio se knjiženim radom u kojem se mogu zamijetiti njegove prosvjetiteljske misli. Objavio je *Obilato mliko duhovno* u Zagrebu, 1754. godine, a dvanaest godina kasnije izdao je *Malu i svakome potrebnu bogoslovicu* u Trnavi. Ipak, najpoznatija su mu djela *Kamen pravi smutnje velike* te *Sveta Rožalija panormitanska divica*. Poema *Sveta Rožalija* napisana je u četiri dijela, a predstavlja najbitnije djelo vezano uz katoličku protureformaciju osamnaestoga stoljeća. Jedno je od najvećih slavonskih djela toga vremena, što je označavalo velik napredak u tom razdoblju.⁷ Matija Petar Katančić, teoretičar i profesor iz Valpova, nakon studija estetike i poetike postaje profesorom u gimnaziji u Osijeku. Napisao je zbirku *Fructus auctumnales* u koju smješta vlastita razmišljanja o načinu pisanja hrvatskih pjesama. Značajno je njegovo djelo *Knjižica o hrvatskoj poeziji* u kojoj piše o estetskim zakonima u umjetnosti, a njegove su pjesme najčešće pisane kao pastirske ekloge u kojima tematizira Slavoniju. U hrvatskoj književnosti postoji razmišljanje o Slavoniji kao arkadijskom mjestu koje predstavlja ugodno mjesto za život. Reljković prikazuje sliku Slavonije sljedećim stihovima:

Slavonijo, zemljo plemenita,
vele ti si lipo uzorita,
nakićena zelenim gorama,
obaljana četirima vodama...⁸

---

⁶ Franičević, M., Švelec, F., Bogišić, R. Povijest hrvatske književnosti. Od renesanse do prosvjetiteljstva, knj. 3. Zagreb: Mladost, 1974. Str. 337.-342.

⁷ Georgijević, K., Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni. Zagreb: Matica hrvatska, 1969. Str. 219.

⁸ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 23.

Slavonski su pisci stvorili djela u kojima veličaju prostor Slavonije do mjere da je postala zemlja obilja. Takvom su slikom skrivene one stvarne činjenice o Slavoniji u osamnaestom stoljeću koje realno prikazuje Reljković u *Satiru*. On daje stvarnu sliku siromaštva, ali i neposluha koji želi ispraviti. Dakako, važno je naglasiti da ne prikazuje Slavoniju kao loš dio Hrvatske, već želi popraviti uvjete u nastaloj situaciji, ali i pomoći da se stvari počinju mijenjati. S druge strane, prikazuje ljepotu i daje idiličan prikaz seoskog života u kontrastu s urbanim, gradskim životom. Reljković u deseteračkim stihovima daje prikaz seljaka i prirode igrajući se pritom vremenskim promjenama koje su vezane uz odluke seljaka. Seljak pejzaž promatra kao lika čije su posljedice analogne radnji. Najvažniji je motiv sela i grada kojim Reljković želi naglasiti važnost i ljepotu sela i seljaka nasuprot grada, a to naglašava u opisu teškog, ali poštenog života seljaka:

Jedan, veli, pošteni naselac,
To jest težak ili poljodilac,
Koji rođen u nizkomu stanju
I odhrajen u tvrdom držanju,
Koji dosta za bogatstvo prima,
Potribita za obranbu ima,
koji priprost, pravedan u dilu,
a svist ima i čistu i milu...⁹

Valja naglasiti kako je život u Slavoniji u Reljkovićevo vrijeme zaista težak za slavonske seljake. Za Matiju Antuna Reljkovića Slavonija predstavlja bitno mjesto i želi ju prikazati plemenito, no ona je još uvijek uništena i nerazvijena. U osamnaestom stoljeću hrvatske književnosti, spajaju se lirski ljubavni i idilični pastoralni odnos pri opisu Slavonije.¹⁰ Takvo je idilično prikazivanje Slavonije rezultiralo pastoralnim pjesništvom spojenim sa sentimentalizmom i slavilo je prirodne vrijednosti. Temeljna je tendencija bila bolji život u tim prostorima, a ideje pune zamisli kakva bi Slavonija trebala biti. Pisci su nastojali prikazati svoje misli i ideje pa je primjerice Reljković nabrajao nedostatke nakon oslobođenja od Turaka i običaje koji su ostali, a nisu izvorno slavonski. Kako smatra Bilić, zbog težnje da djelo obuhvati razdoblje osamnaestog stoljeća u društvenom, povijesnom i političkom kontekstu, *Satir* nazivaju enciklopedijom narodnoga života toga vremena. Dakle, literarna Slavonija toga vremena u sebi nosi spoj opreka koje ju najbolje opisuju. Ponajprije se

---

⁹ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 112-113.

¹⁰ Bilić, A. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Zebra, 2007. Str. 200-201.

sukobljavaju epiteti učena-neuka, svjetovna-duhovna, ruralna-urbana te pučka-elitna.¹¹ Time se želi u djelima slavonskim prosvjetiteljskih književnika, pa tako i u Reljkovića, naglasiti još uvijek primitivno razmišljanje slavonskoga puka i zatražiti promjene.

5.1. Slavonsko gospodarstvo i kultura

Razmotrivši kulturu, politiku, gospodarstvo i povijesnu poziciju slavonske sredine u Reljkovićevu vremenu, uočljivi su čimbenici koji su uvelike utjecali na nastanak *Satira*. Iako dolazi do razvoja književnosti, on predstavlja tek početak zbog ranijih turskih osporavanja kulture, jezika i razvoja gospodarstva. Kao izdvojen i dugo vremena okupiran prostor, Slavonija se nalazila u teškim političkim uvjetima, a sve je to vidljivo u djelima slavonskih književnika. Ipak, osamnaesto stoljeće može se opisati kao procvat novih tema i pozitivnog viđenja na budućnost i razvoj. Za takvo je mišljenje uvelike zaslužno prosvjetiteljstvo, razdoblje u kojem ideje predstavljaju borbu za kolektiv.

S političke strane, dugo očekivano oslobođenje od Turaka rezultiralo je zaostalom Slavonijom koja je tek započela sa svojim oporavkom. Reljković stvara djelo *Satir iliti divji čovik* u vrijeme kada je Slavonija uklopljena u Vojnu Krajinu u kojoj su vlast imali austrijski oficiri.¹² To je razdoblje feudalizma i stroge vojničke vlasti s apsolutističkim idejama Marije Terezije i Josipa II. Posebnu notu Reljkovićeva *Satira* pridaje njegovo odvajanje od ustaljenih ideja i režima kakav je bio karakterističan za to razdoblje. On vidi svijet drugačije, razmišlja i daje poučne savjete za promjenu. Stoga *Satira* možemo gledati kao didaktično književno djelo, ali i kao djelo od velike povijesne i prosvjetiteljske važnosti.

Što se tiče književnosti, Dunja Fališevac opisuje epiku osamnaestoga stoljeća u kojoj nastaju djela obilježena svjetonazorskim, stilskim i sadržajnim pluralizmom.¹³ U djelima toga razdoblja naglašena je vjerska didaktičnost i prosvjetiteljski karakter. Reljkovićev *Satir*, iako ima dodirnih točaka s navedenim vrstama u hrvatskoj književnosti prosvjetiteljstva, smatra se atipičnim djelom zbog tematike i adresata, ali i svojim estetskim dosegom. U slavonskoj književnosti postojala je raznovrsnost motivacije za književnike pa samim time i raznovrsnost tema u djelima. Tematika je bila ukorijenjena u ljudsku egzistenciju i povijesni kontekst, a nakon oslobođenja od Turaka djela postaju zaokupljena praktičnim odgojnim tendencijama. U takvim uvjetima dolazi do razvoja slavonskih središta pa su i književna djela poprimila novi

---

¹¹ Bilić, A. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Zebra, 2007. Str. 203- 207.

¹² Reljković, M. A. *Glasovi iz stare Slavonije*. Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1950. Str. 33.

¹³ Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. Str. 119.

oblik. Prema Bogišiću, postoji nekoliko kategorija književnih vrsta koje su zastupljene u razdoblju prosvijećene Slavonije. Nabraja pobožno-kršćanske tekstove, poučno-prosvjetiteljske tekstove, prigodne sastave za posebne prigode te znanstvena istraživanja.¹⁴ Ipak, navodi Bogišić, ta podjela nije apsolutna, a sve su se kategorije međusobno nadopunjavale. Navedene su vrste rezultat društvene situacije, a njihov je cilj bio govorenje o stvarnom stanju u zemlji i vjera u promjenu. Razvoj kulture utjecao je na razvoj pismenosti, književnosti, ali i cestovnog prometa te društvenih odnosa.

S jezičnog stajališta, književnici su imali veliku zadaću. Jezik u osamnaestom stoljeću bio je pun turcizama koje su književnici željeli izbaciti. Stoga, Reljkovićeve kritike turcizama, divana, kola i drugih turskih običaja ne predstavlja mržnju prema Turcima već hvaljenje i slavljenje hrvatskoga jezika i kulture. Možemo uočiti utjecaj europskog prosvjetiteljstva i novog načina razmišljanja u *Satiru iliti divjem čoviku*, gdje se Reljković obraća puku jednostavnim jezikom kako bi ih učio o jeziku, vjeri, religiji i razvoju. Time želi prikazati poštovanje prema slavonskoj tradiciji koja se mora odvojiti od turskih utjecaja. Prema Kekezu, Reljković je imao veliki utjecaj i na razvoj usmene književnosti, upravo jednostavnim, narodnim jezikom i epskim desetercom.¹⁵ Prema Bogišiću, utjecaj slavonske književnosti bio je izrazito velik na razvoj hrvatskoga standardnoga jezika. Reljković je dao fundamentalni doprinos štokavskim izrazom, metaforama i simbolima koji su kasnije utjecali na Ilirce i Ljudevita Gaja.¹⁶

Važno je naglasiti da stanje školstva u osamnaestom stoljeću nije bilo idealno. Naime, sve do šezdesetih godina, nema sustavne brige o školskom sustavu, a spori razvoj škola vezan je uz duhovne staleže koji su ga vodili. U Slavoniji, brigu o školama imali su isusovci koji su otvarali škole i u Zagrebu, Rijeci, Varaždinu i drugim gradovima. U Križevcima glavnu su riječ vodili pavlini. Kontrola crkvenih staleža nije ostavljala puno mjesta razvoju pa se promjena u školstvu, a samim time i drugim granama, dogodila tek reformom škola 1752. godine. Počinje se predavati filozofija, isusovci su izgubili moć, a promjenom u obrazovanju kreće i novi val razmišljanja.

Što se tiče vjere, u *Satiru* često možemo susresti religijske motive. Ipak, Reljković ih, u duhu prosvjetiteljstva, povezuje s razumom, što je karakteristika prosvjetiteljstva i filozofije u

---

¹⁴ Bogišić, R. *Tragovima starih*. Split: Književni krug, 1987. Str. 167.-169.

¹⁵ Kekez, J. 1984. *Usmena književnost i tzv. Prilika u Reljkovićevu književnome djelu*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984. Str. 117.

¹⁶ Bogišić, R. *Tragovima starih*. Split: Književni krug, 1987. Str. 171.

18. stoljeću. Nadalje, bitno je naglasiti Reljkovićevo zalaganje za malograđansko društvo. Naime, vrijeme osamnaestoga stoljeća povijesno označava razdoblje feudalnog sustava i sporog društvenog razvoja. Područje današnje Hrvatske bilo je podijeljeno između Austrije i Turske i značilo je lošu ekonomsku situaciju i težak položaj za seljake. Upoznavši kulturu u inozemstvu želi prenijeti spoznaje svojim suvremenicima. Primjerice, Stipetić naglašava kako Reljković osuđuje uništavanje šuma i neadekvatno trošenje velike količine drva. Nadalje, kritizira opijanje za vrijeme žetve, lijenost, ali i loše zdravstveno stanje stoke kojima su potrebne nove i bolje štale. Upućuje na štednju te pritom opisuje kako bi trebala funkcionirati poljoprivreda u Slavoniji.¹⁷ Time se može smatrati prvim književnikom koji daje znanstvene ideje o razvoju poljoprivrede na području Slavonije.¹⁸

6. SATIR ILITI DIVJI ČOVIK – O DJELU

U *Satiru iliti divjem čoviku*, Reljković daje svoja viđenja i namjere za što efektivniji razvoj. Njegova su razmišljanja bila u sukobu s materijalističko-ateističkim racionalizmom. Naime, prema navedenoj poziciji, napredak je označavao nadmoć razuma nad crkvenim učenjem i vjerovanjem.¹⁹ Kasnije će biti prikazana važnost crkvenih elemenata i religijskog učenja u Reljkovićevim savjetima slavonskim sunarodnjacima. Njegove su reformatorske misli prosvjetnog i gospodarsko odgojnog karaktera. Prema Reljkoviću, napredak je moguć ako se Slavonci aktivno uključe i porade na razvoju, oslobođenju od praznovjerja i uvide kakva je ljepota oko njih, a ne izvan Slavonije.

Tematiku razvoja razrađuje u svim djelima, ali se ponajviše bavi u *Satiru iliti divjem čoviku*. Razlog pisanja navedenog djela objašnjava u predgovoru drugog izdanja. Opisuje kako je i sam bio zarobljenik u Saksoniji, gdje je vidio kako se njegova Slavonija razlikuje od drugih mjesta. Odlučio je prenijeti svoje savjete u stihu, a djelo je napisao u narodnom desetercu sa sljubljenom rimom. Objavio je *Satira iliti divjeg čovika* 1762. godine u Dresdenu.²⁰ U djelu uvodi lik šumskog satira koji se obraća Slavoncu i govori mu koje

---

¹⁷ Stipetić, V. *Agrarno-ekonomske poruke u djelima Matije Antuna Reljkovića*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984. Str. 39.

¹⁸ Tadijanović, D., Vončina, J. *Problemi ekonomskog i društvenog razvoja Reljkovićeva vremena i kako se oni odražavaju u njegovu Satiru*. Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića. Znanstveni skup. Osijek: JAZU, 1991. Str. 21. – 29.

¹⁹ Franičević, M., Švelec, F., Bogišić, R. *Povijest hrvatske književnosti*. Od renesanse do prosvjetiteljstva, knj. 3. Zagreb: Mladost, 1974. Str. 326.-327.

²⁰ Franičević, M., Švelec, F., Bogišić, R. *Povijest hrvatske književnosti*. Od renesanse do prosvjetiteljstva, knj. 3. Zagreb: Mladost, 1974. Str. 327.-328.

promjene mora uvesti u svom kraju. Lik satira nije ljubazan, već oštro govori i kritizira društvo, običaje, obiteljske odnose, narušenu tradiciju i međuljudske odnose. Kritika se u tom smislu riječi odnosi na cijelo društvo, a ne samo na Slavoniju što se može uočiti u etičkim porukama koje i danas možemo primijeniti u životu. Rječitog Satira predstavlja kao stvarnu osobu koja gleda kako ljudi žive, a prenosi njegove misli i zapažanja. Djelo je izazvalo velik interes i ubrzo je prodano više od 1500 primjeraka, ali ga neki kasniji književnici kritiziraju. Primjerice, Matija Petar Katančić kritizirao je Reljkovića zbog osuđivanja narodnih običaja (primjerice kola).

6.1. Drugo izdanje *Satira iliti divjeg čovika*

Ipak, izdanje u Dresdenu nije bilo jedino izdanje *Satira*. Novi, prošireni *Satir* izdan je u Osijeku, 1779. godine. U drugom izdanju pojavljuje se Slavonac, a Reljković daje detaljniju sliku sela, društvenog stanja i prošlosti Slavonije. U djelu osim kritika pratimo važan element razvoja lika Slavonca koji predstavlja slavonski puk i primjenjuje dobivene savjete, a spominju se i djelatnosti u Slavoniji, pa pratimo seljake, trgovce i gospodu. Iz svega toga, možemo zaključiti da *Satir iliti divji čovik* nije samo prosvjetiteljsko djelo, već i djelo od velike kulturne, povijesne i društveno-odgojne važnosti.

Važno je napomenuti kako motiv Satira označava autorov odnos prema Slavoniji. Prema Krešimiru Georgijeviću, *Satir* pokazuje autorov topao odnos prema Slavoniji, seljacima, selu i prirodi što objašnjava na sljedeći način:

On je u svoje vrijeme značio svojevrsnu novost u tematskom, u idejnom i u književnom pogledu. Njegov je predmet, njegova je tema slikanje narodnog seljačkog života tako da sada književnost dobiva nov karakter, nov sadržaj i novu, svjetovnu ideologiju.²¹

Osim stihova, *Satir* sadrži i prozne elemente što dokazuje autorovu učenost i sposobnost spajanja različitih elemenata, posebice proznih u onom vremenu. Najčešće u prozi govori o Slavoniji, opisuje tadašnji život, ali i lirskim elementima iskazuje ljubav prema svom rodnom mjestu, kojem posvećuje ovo djelo.

---

²¹ Franičević, M., Švelec, F., Bogišić, R. Povijest hrvatske književnosti. Od renesanse do prosvjetiteljstva, knj. 3. Zagreb: Mladost, 1974. Str. 328.-329.

6.2. Treće izdanje Reljkovićeve *Satira*

Nakon drezdenskog izdanja *Satira* 1762. godine i osječkog 1779. godine, uslijedilo je više izdanja, od izdanja Adama Filipovića Heldetnhalskog iz 1882. godine sve do izdanja Josipa Bratulića iz 1996. godine, objavljenog u Slavonskoj nakladi *Privlačica. Satir iliti divji čovik* tiskan je 1822. godine i to je treće izdanje koje samo potvrđuje njegovu primjenjivost u različitim vremenima i društvenim okruženjima. Izdanje je priredio Adam Filipović, izdavač, pjesnik i svećenik.

Četvrto izdanje pripremio je 1857. godine književnik Janko Jurković. Važno je spomenuti i izdanja koje su pripremili Tomo Matić 1916. godine (*Djela Matije Antuna Reljkovića*), Josip Bratulić 1987. godine i Josip Vončina 1988. godine, uključujući *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* Andrije Kačića Miošića. Reljković je sve svoje napore uložio u mijenjanje stava seljaka prema gospodarstvu i unatoč otporu, rezultati i promjene između dva izdanja *Satira* pokazuju poboljšanje u Slavoniji.

U prilog prihvaćenosti i popularnosti Reljkovićeve djela svjedoči i prvo ćirilčno izdanje koje je otisnuto u Beču, a priredio ga je Stefan Rajić, nakon Reljkovićeve smrti. Rajić je otisnuo verziju prema prvom dijelu *Satira*, a u svoj je rad unio Predgovor kojim iznosi svoje želje da će Srbi zavoljeti i prihvatiti Reljkovićevo djelo.²² Važno je spomenuti promjene koje je unio Rajić u svojoj verziji najpoznatijeg Reljkovićeve djela, a to su, u prvom redu, niz jezičnih promjena. Rajić slijedi Reljkovićeve primjer educiranja i didaktičkog pisanja sa zdravorazumskim i etičkim porukama djela, ali jezik prilagođava srpskim fonetsko-fonološkim promjenama. Zamijenio je ikavicu ekavicom, umjesto suglasnika *ć* ubacuje *št* (pomoćnik>pomoštnik), umjesto *dž* stavlja *ž* (džamija>žamija), umjesto samoglasnika *u* Rajić ubacuje skupine *ol* i *lo* (put>plot) i intervokalno *h* zamjenjuje suglasnikom *v* (duhan>duvan).²³

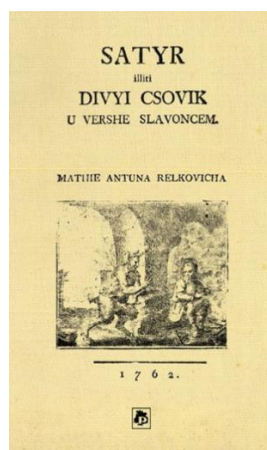
Naravno, jedna je od najvećih promjena mijenjanje ikavskog jata u ekavski, ali se može pronaći primjer gdje Rajić ostavlja ikavicu. U prerađeni originala nalazimo različite jezične izraze kojima želi izreći isti sadržaj, a Rajić je unio i poneke riječi iz ruskoslavenskoga jezika.

---

²² Damjanović, S. *Slavonske teme*. Zagreb: Pergamena, 2006. Str. 9-11.

²³ Damjanović, S. *Slavonske teme*. Zagreb: Pergamena, 2006. Str. 11-15.

Ipak, veći je dio promjena uočljiv na leksičkoj razini, gdje autor mijenja turcizme, ubacuje ruskoslavenske lekseme, zamjenjuje katoličku terminologiju sa srpskim terminima pravoslavaca, a često mijenja i imena kako bi ih prilagodio svojoj okolini. Kako bi približio svoju verziju Reljkovićeve *Satira Srbima*, promijenio je *slavonskog štioca* u *serbskog čitatelja*. Rajić je smatrao da je miješanje srpskog jezika s elementima ruskoslavenskoga najbolja opcija za ovo izdanje, a osnovica je morala biti narodna. Time je Rajić htio približiti Srbima Reljkovićev stil i temu iz hrvatske Slavonije u srpski krug.

Slika 2. *Satir iliti divji čovik*, Dresden, 1762.

Slavonija se danas, u prenesenom značenju, nalazi u stanju kakvim ga opisuje Reljković nakon povratka iz njemačkog zarobljeništva. Rat, glad, svađa i izbjeglice Slavoniju su svele na stanje u kojem očajnički traži preporod gotovo cijelog gospodarskog života kako bi došla u željeno stanje. Slavonija nije imala optimalni sustav već poremećene odnose prema broju stanovništva, ali i lošu prometnu povezanost pa je uređenje gospodarstva trajalo znatno duže od drugih prostora. Bilo je potrebno novo uređenje sela, cesta, mijenjanje običaja, razvoj prometnica i buđenje kulture modernoga obrađivanja oranica i vinograda.

6.3. Umjetnička vrijednost djela

Zlatko Posavac naglašava kako se *Satir iliti divji čovik* dugi niz godina nije smatrao umjetničkim djelom te da je većina književnika uvrštavanje *Satira* u povijest hrvatske književnosti smatrala neispravnim.²⁴ Neki su književnici djelo smatrali lirski nezanimljivim, ali i estetski neprihvatljivim. Ipak, Posavac brani Reljkovića tvrdnjom da prosvjetiteljstvo samo po sebi nije primarno estetsko i književno razdoblje. Također, iako *Satir* nije korelativan prosvjetiteljstvu i izdvaja se svojim stilom, djelo ima estetsku vrijednost, ali je ona lingvističke prirode. Prema Posavcu, prava je vrijednost djela u ikavici „ne niti kao regionalizam i neknjiževni provincijalizam, nego upravo u *ikavici kao razvijenom obliku književnog jezika*“.²⁵ Nadalje, Posavac ističe i filozofe koji su utjecali na Reljkovića i njegove suvremenike. Godinu izdanja *Satira* povezuje s Rousseauom koji iste godine izdaje *Društveni ugovor*. Iste godine izdaje i djelo *Emil ili o odgoju*, a Posavac objašnjava da je uz njega na Reljkovića velik utjecaj imao i Denis Diderot.²⁶ Sve to ukazuje na utjecaje europske književnosti na Reljkovića koji i sam unosi filozofska razmišljanja i dileme u djelu.

---

²⁴ Posavac, Z. *Reljković i estetika*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984. Str. 105.

²⁵ Posavac, Z. *Reljković i estetika*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984. Str. 106.

²⁶ Posavac, Z. *Reljković i estetika*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984. Str. 105.

7. PROSVJETITELJSKE I FILOZOFSKE IDEJE

Satir iliti divji čovik bitno je filozofsko djelo iz osamnaestoga stoljeća, a sadrži elemente fiziokratizma s ciljem unapređenja i slavljenja ruralnih djelatnosti. Prema Anici Bilić „Fiziokratizam poučava da iz tijesne povezanosti čovjeka, rada i prirode proizlazi sklad, a seljak obavljanjem svojih poslova sudjeluje u staranju harmonije ovozemaljskoga svijeta.“²⁷ Nadalje, Reljkovića možemo analizirati i u okviru prosvjetiteljskom utilitarizma jer u djelu želi utjecati na praktični život Slavonca koji ga sluša te tako istovremeno utjecati na što veći broj ljudi.²⁸

Didaktične i etične tendencije povezane su s prosvjetiteljskim karakterom ovoga djela, ali i generalnog razmišljanja u to vrijeme. Opustošena Slavonija u tom se razdoblju susreće s koncepcijom racionalnog mišljenja koja je potrebna nakon osmanske vlasti koja je trajala sto i pedeset godina. Prosvjetiteljske su ideje u djelu vezane uz kulturnu obnovu, ali Reljković često naglašava duhovnu i gospodarsku obnovu slavonskoga puka. Veliku važnost nose prizori, slike i opisi kojima je zaokupljen autor *Satira*. Opis prirode, narativnost, konkretizacija i didaktičnost u vezi su s utilitarizmom i problemima slavonskih seljaka.²⁹ U razdoblju kada je najpotrebnija edukacija i motivacija za razvoj i oporavak nema mjesta za metafizička nagađanja ili transcendentalnost. Što se tiče prosvjetiteljskih i filozofskih ideja, najvažnije su etičke teze, zdravorazumske racionalističke poruke, religijski okvir i kritika od koje polazi. To su najčešće savjeti, upute, naređenja, zabrane ili pozivi Slavoncima da prihvate norme ponašanja i pravilnog vođenja domaćinstva. Imperativ kojim se koristi Reljković povezan je s prosvjetiteljskom funkcijom djela. Služi kao regulativ kršćanskog morala koji podsjeća na deset božjih zapovijedi kojim se šire ideje o odgoju i školovanju djece, izmjenu kulture, uništavanje turskih običaja, povećanje pismenosti te usvajanje civilizacijskih stečevina. Posavac ističe kako Reljković potvrđuje definiciju prosvjetiteljstva kao primarno filozofskog i ideološkog, a ne čisto književnog razdoblja, što će biti prikazano i primjerima.³⁰

Na neki način ovo djelo možemo smatrati poukom o gospodarstvu, ponašanju, religiji i obitelji. Nadalje, u djelu se može zamijetiti idealiziranje države i društva u kojem ima mjesta

---

²⁷ Bilić, A. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Zebra, 2007. Str. 136.

²⁸ Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. Str. 122.

²⁹ Utilitarizam je pravac u etici koji zagovara ostvarenje što više sreće za što veći broj ljudi.

³⁰ Posavac, Z. *Reljković i estetika*. Rad za Znanstveni skup. Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb. Str. 106.

za napredak koji se ostvaruje prema metafizički utvrđenim odnosima.³¹ Kako Satir dijeli Reljkovićevo vlastito stajalište, poziva na poštivanje vojne, državne i civilne vlasti te poštivanje crkve. Za Reljkovića, glava kuće je autoritet ostalim ukućanima, muž ženi, a roditelji djeci. Tako Reljković gleda i na književnost, gdje pisac predstavlja autoritet i ima moć širenja svojih misli i mijenjanja nastale situacije. Prema Zlatku Posavcu, možemo reći da Reljković zauzima poziciju *estetičkog utilitarizma* u svojim tezama jer želi pronaći najbolje rješenje za najveći broj ljudi u svojoj zemlji. Također, važno je naglasiti i Reljkovićevo naglašavanje razuma koji čini velik dio filozofije, posebice u prosvjetiteljstvu kada se razvija racionalizam. Racionalističko shvaćanje svijeta prema kojem se filozofi pozivaju na ljudski razum i um, definirajući ga rješenjem za neodgovorena pitanja i jedini način spoznaje stvarnog svijeta povezujemo s Descartesom, Spinozom i Leibnizom.³²

7.1. Filozofske tendencije i uzori

Reljkovićeve se postavke podudaraju s idejama engleskih empirista, posebice Francisa Bacona.³³ Kao i Bacon, Reljković je težio uvećanju ljudske sreće. Tako navodi kritike barbarskih običaja, lošeg ponašanja i krivih, nemoralnih postupaka koje slavonski puk treba izbaciti. Za sretniji život je, prema Reljkoviću, potrebno izostaviti predrasude i poganske običaje i okrenuti se prema modernom, novom viđenju svijeta. Na Matiju Antuna Reljkovića utjecali su i njemački prosvjetitelji s koncepcijom Boga, odnosno simbiozom religije i znanja. Reljković preuzima mišljenje brojnih europskih prosvjetitelja prema kojima jedino razumom možemo spoznati Boga kao duhovno biće. Takvo je shvaćanje koje povezuje božansku moć, čovjeka i prirodu povezano s metafizičkim optimizmom koji se razvija u prosvjetiteljstvu, u osamnaestom stoljeću.³⁴

Utjecaj njemačkih filozofa vidljiv je i u Reljkovićevu prikazu rodnog mjesta. Reljković veliča i hvali Slavoniju iako nije savršena u svim aspektima. Naglašavanje dobrih karakteristika i izdvajanje pozitivnih strana možemo povezati s njemačkim filozofom Gottfriedom Leibnizom, koji zastupa optimistično viđenje svijeta. Leibniz na pitanje zla u svijetu odgovara s koncepcijom *najboljeg mogućeg svijeta* koji može postojati u svim

---

³¹ Melvinger, J. *Moderna i njena mimikrija u postmoderni*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2003. Str. 18-19.

³² Posavac, Z. *Reljković i estetika*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.. Str. 111.

³³ Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. Str. 124.

³⁴ Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. Str. 129.

moćnim svjetovima. Tako i Reljković hvali Slavoniju i najbolje moguće vrednote mjesta, ali se ne zaustavlja samo na prihvaćanju tadašnje situacije već za razliku od Leibniza, traži novinu u društvu, kulturi i gospodarstvu. Također, filozof koji je uvelike utjecao na stavove Matije Antuna Reljkovića jest engleski mislilac John Locke koji u djelu *Ogled o ljudskom razumu* zastupa ideju o praznom umu s kojim se rađamo te iskustvu koje nas čini kakvima jesmo.³⁵ Tako i Reljković smatra da Slavončevi običaji nisu urođeni, već da je um *tabula rasa*, prazan i promjenjiv. Način na koji čovjek može postići spokoj, znanje i razvoj jest pomoću razuma i iskustva. Prema Reljkoviću, čovjek je grešan, ali postoji prostor za promjenu i razrješavanje grijeha koji pronalazi u obrazovanju i prosvjećivanju. Navedene je filozofske tendencije primijenio na hrvatski stalež seljaka koji brani i veliča, pa se može smatrati jednim od prvih pisaca koji je progovorio o sustavu društvenih normi odnosno kritizirao tada postavljenu i nepravednu društvenu hijerarhiju.

7.2. Kritika društva

Matija Antun Reljković u *Satiru iliti divjem čoviku* oblikuje sliku čovjeka u okolini u kojoj se nalazi, iskreno opisujući ljudske postupke i odluke. Iako je važna komponenta djela borba za seljake i narod, ne ustručava se prikazati i mane seljaka. Tako stvara djelo u kojem prikazuje karakter, moral i društvenu uvjetovanost slavonskoga puka. Reljković, između ostalog, analizira ljudske postupke i kritizira ponašanje žena što je vidljivo u opisu *nadžak-babe*:

Ne stidi se ni poštenih ljudi,
nego više i po kući bući,
lupa vrati, kao vrag se muči,
ciči, ječi, pak oda zla plače,
kune, grdi i po kući skače.
Ti ju zoveš da ide ručati,
ali ona ne će ni gledati,
nego veli: „Pred tobom je žderi!
Neću jisti ni sad ni k večeri.
Volim odi umriti od glada,
Jer ću puknut od teškoga jada.”³⁶

---

³⁵ Fališevac, D. Kaliopin vrt. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. 124.

³⁶ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 72.

Između ostalog, autor *Satira* spominje neprofesionalno ponašanje obrtnika koje osuđuje i pokušava dati najbolji primjer za ljude u navedenim stihovima :

Takvi su ti i naši mesari;
reci barem da on ne privari:
bolji komad daje gospodarom,
a nama se uvijek tuži kvarom,
pak siromak neka kosti glođe,
mloga zdilom prazna kući ođe.³⁷

Ipak, Matija Antun Reljković vjeruje u napredak i popravljjanje ponašanja slavonskih seljaka, obrtnika i poljodjelaca. Dakle, Slavonija je stalna inspiracija za književnike koji naglašavaju njezina bogatstva. U djelu posebno hvali selo koje postavlja suprotno gradu, negativno i hladno. U drugom dijelu piše poglavlje *Satir piva Slavoncu da je stanje jednoga težaka seljanina srićnije od stanja jednoga građanina ili varošanina*. Želi slaviti slavonska sela, ali i naglašava da još uvijek postoji mjesta za razvoj. Reljković opisuje mentalitet slavonskog seljaka, a pritom iskazuje svoje ciljeve. Prema Dunji Fališevac, djelo ima dvostruku prosvjetiteljsku nakanu, demokratsku i sekularnu koja se očituje na razini primatelja i sadržaja.³⁸

Osim kritike društva, nerazvijenosti i loših odnosa, Reljković naglašava problem jezika kao rezultat turskih pohoda:

Osim toga, Slavonijo moja,
jedna ima još falinga tvoja,
jer u tebi još ljudi imade,
koji dobro govorit ne znade.³⁹

Turska osvajanja ostavila su velik trag na slavonskom području, a autor kao prosvjetitelj želi otvoriti oči ljudima i proširiti svoje znanje o zapadnoeuropskoj kulturi. Tome svjedoče i stihovi kojima se obraća Slavoncu:

Kada Turke jednoč istiraste
i iz vaše zemlje protiraste,
pak odoše janjičari Turci
medećući ko pomamni vuci;

---

³⁷ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 51.

³⁸ Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. Str. 123.

³⁹ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 30.

al vam prije zemlju otrovaše
kojeno vi i danas slidite,
Zar ste slipi, tere ne vidite? ⁴⁰

7.3. Etički aspekt

Reljković naglašava prosvjetiteljsku funkciju djela oslanjajući se pritom na zapadnoeuropske književnosti, a unosi novine tezama o pravilnom ponašanju. U sljedećem primjeru možemo uočiti kako naglašava da se stvari moraju mijenjati još od početka, pravilnim odgojem djece:

A ni tebi ne će biti dobro,
to ti kažem ja, moj dragi pobro,
jer valjade da ga dobro učiš
i maleno jošter šibom mučiš,
da poštuje svoje roditelje
i ostale drage prijatelje,
pa da ljubi materinu ruku,
jer ga rodi podnašajuć muku. ⁴¹

Nadalje, važno je naglasiti kako Reljković ubacuje uzrečice kako bi postigao što bolji učinak na slavonski puk. U njima su sakrivene poruke koje želi ukorijeniti u ljude kako bi se zaista tako počeli i ponašati:

Gle, što čini božanska pravica,
Da i onaj, koji virno služi,
Ako ga tko i nepravu tuži
Il ako mu podpuno ne plati,
Bog to njemu posli nadoplati! ⁴²

Nadalje, Reljković naglašava kako nije bitan razvoj samo izvana, u selu i u jeziku već i unutar društva. Tako tematizira odnose u obitelji i odnos prema voljenima:

Tako valja da se ženom staraš
i u tugi š njome razgovaraš,
i joštere ustrpljenje imaš,

---

⁴⁰ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 29.

⁴¹ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str.34.

⁴² Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 45.

drage volje dobro i zlo primaš.
to ne valja, da ti nju progoniš
i nogama ko robinju gaziš,
jere nije od nogu stvorena
da je od tebe uvijek pogažena ⁴³

Satir ili divji čovik, djelo je svezremenske važnosti jer mnoge savjete, ali i primjere ponašanja ljudi i reagiranja ljudi u određenim obiteljskim, društvenim i socijalnim okruženjima, možemo uočiti i danas. To je vidljivo u stihovima:

Jer se mlogi ondi i pobljuje
kada pojde, teb ne zafaljuje,
neg ti jošter i mater opsuje,
pak ni tebe ni pir ne poštuje. ⁴⁴

7.4. Zdravorazumske poruke

Većina savjeta ima zdravorazumsku notu kojom autor želi educirati recipijenta o pravilnom životu. Tako ga uči da kao roditelj mora školovati svoje dijete jer je školovanje primarna stvar za razvoj. To je vidljivo u sljedećem primjeru:

To upamti, moj dobri Slavonče,
domorodče i dragi zemljače,
pa kad tebe otac nije dao
ni u skulu da učiš poslao
šalji dite, neka knjigu uči,
i ne daj mu, da se štokud muči. ⁴⁵

U liku Satira Reljković iznosi svoja filozofska razmišljanja o determiniranosti života:

Al po duši naški govoreći,
umrit ćemo, valja pravo reći. ⁴⁶

---

⁴³ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 71.

⁴⁴ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 60.

⁴⁵ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 32.

⁴⁶ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 31.

Važno je naglasiti Reljkovićevo viđenje čovjeka samog po sebi. Naime, Reljković se odmiče od judeokršćanske tradicije i na čovjeka gleda kao promjenjivo, ali i društveno-uvjetovano biće.⁴⁷ Tako Reljković iznosi zdravorazumske poruke u kojima stvara harmoniju razuma, znanja i vjere te unosi moderna razmišljanja o čovjekovoj prirodi, ponašanju i mentalitetu. Prema Reljkoviću, najviše sukoba i nemogućnosti oporavka nastaje zbog ljudske sebičnosti:

A da virnost među vami vlada,
ne bi bilo nikakva hinada⁴⁸

Na posljetku, kada Slavonac odgovara Satiru traži još više na što Satir odgovara oštro iznoseći Reljkovićevo mišljenje da ljudi prije svega moraju živjeti zahvalno i skromno:

O seljane dakle i oraču,
zašto tražiš kruha nad pogaču?
zašto želiš prominiti stanje,
biti veći, a imati manje?
budi s tvojim zadovoljan stanjem,
spori hranom i malim imanje.
ne rasipaj kroz često gostenje,
med ljudima je ovo govorenje:
kad tko često prijatelje česte,
on će i sam u potribu pasti.⁴⁹

---

⁴⁷ Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. Str. 128.

⁴⁸ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 95.

⁴⁹ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 118.

7.5. Religijski okvir

Kršćanstvo zauzima važno mjesto u Reljkovićevu *Satiru*, ali i u životu slavonskoga puka. Reljković se bavi konkretnim problemima u slavonskim obiteljima, obrtima, odnosima i oštro, u liku Satira, kori narod zbog ponašanja i nepoštivanja Božje riječi. U djelu možemo uočiti elemente iz Biblije, umetnute priče, a najčešće autorove komentare kako treba štovati Boga i biti zahvalan na onome što daje. Novaković, u sklopu Znanstvenog skupa o Matiji Antunu Reljkoviću tvrdi kako je u *Satiru* primarna vjerska komponenta, a ne prosvjetiteljska koju sam toliko naglašava.⁵⁰ Takvo shvaćanje vjere, ali i empirističke tendencije dokazuju prosvjetiteljsku notu u djelu Matije Antuna Reljkovića.

Prema Jasni Melvinger „Vjera u boga, mržnja prema Turčinu i ljubav prema Slavoniji i u društvenoj svijesti govornog subjekta i u društvenoj svijesti adresata imaju isto značenje“. ⁵¹ Sve što je smisao je povezano s Bogom. Važnost vjere za Reljkovića može se uočiti u sljedećim stihovima:

Ostavite i takova dila,
koja Bogu nigda nisu mila,
neg molite vaše obrstare
i biskupe, crkve poglavare,
neka mole svitlu cesaricu,
vašu majku i vašu kraljicu,
baš Mariju, dragu Teresiju,
-dugo vrime, Bože, poživi ju!-
milostivo neka zapoidi,
svaku župu s meštrom providi,
kakono je u zemlji madžarskoj,
Moraviji i u zemlji českoj,
koji bi vam mladež naučili,
da bi bolje Bogu poslužili,
štiti, pisat i Boga moliti. ⁵²

---

⁵⁰ Znanstveni skup. *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*. Zagreb, Vinkovci, Davor:(u povodu 200. godišnjice smrti) / uredio Tomislav Bogdan. Davor : Općinsko poglavarstvo, 1998. Str.23-24

⁵¹ Melvinger, J. *Moderna i njena mimikrija u postmoderni*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2003. Str. 15.

⁵² Samardžija, M. *Matija Antun Relković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 41.

Važno je istaknuti i intertekstualne elemente u *Satiru ili divjem čoviku*. Reljković unosi biblijske priče i likove opisane na svojstven način i povezane uz Slavoniju. Prema Reljkoviću, najvažnija je pravednost i vjernost:

Onaj koji virno služi
ako ga tko i nepravo tuži,
il ako mu potpuno ne plati,
Bog to njemu posli nadoplati!⁵³

Tim je riječima želio utjecati na slavonski puk i međuljudske odnose, a mnogi religijski motivi te zdravorazumske poruke u kombinaciji s kritikom društva, sakrivene u satiričnom tonu, naglašavaju važnost autora kao učitelja i reformatora slavonskoga društva osamnaestoga stoljeća.

8. LIK FIKTIVNOGA SATIRA

Reljković je stvorio fiktivnog Satira koji u svojim zamislama, kritikama i tezama daje njegove svojstvene vizije o Slavoniji. Kako je već spomenuto, Reljković je bio graničarski časnik pa su, u skladu s time, njegove ideje i razmišljanja povezane s vojnim obvezama i ideologijom. Osuđivao je izvor nemorala i lijenost, a u liku Satira zaokružio je nezadovoljstvo proizašlo turskim osvajanjima. Program koji predstavlja, pokazuje njegovu poziciju između vojnika i seljaka, a progovara o društvenom i kulturnom napretku. Satir koji se obraća Slavoncu nastoji obuhvatiti sve ljudske postupke, djelatnosti, od organizacije u obitelji, domaćinstvu, hijerarhije članova do rasporeda poslova. Pritom se, neljubazno osvrće na problem muške lijenosti, ženskog ogovaranja, alkoholizma i nepoštivanja roditelja. Djelo je nastalo s ciljem da izazove promjene, a ne samo da se čita, pa ga se može nazvati i performativom.⁵⁴ Upravo stoga najveću funkciju u djelu ima fiktivni Satir koji svojim načinom obraćanja i sadržajem kazivanja naređuje, zapovijeda, ali i prijeti ako se stvari ne počinju poboljšavati. Satir tako kroz djelo počinje utjecati na život Slavonca koji u djelu doživljava razvoj i postiže rezultate u kontekstu svakodnevnog praktičnog života.

---

⁵³ Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 40.

⁵⁴ Bilić, A. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Zebra, 2007. Str. 61.

U razgovornom obliku, Satir nastoji s poučnom tendencijom dobiti rezultate, a okvir razgovora Reljković postavlja u pučki deseterac. Tako ga približava čitatelju, koji naredbe i kritike prihvaća i pokušava primijeniti. Upravo snaga koju posjeduje Satir proizlazi iz komunikacije s recipijentima te opisom zbiljske situacije u kojem čitatelj prepoznaje sebe. Tako nastaje odnos književne i izvanknjiževne zbilje koju satir iskorištava za naglašavanje svojih teza. One postaju upadljive, a recipijent ih više uočava. Taj satiričan način pisanja utječe na razmišljanje i prihvaćanje prekore koji kasnije prelazi u rezultat. Također, kako smatra Anica Bilić, važna je komponenta i dijalog jer razgovor označava djelovanje na sugovornika, u kojem odnos rezultira kvalitetom.⁵⁵ Lik Satira tako predstavlja autorski glas, a istovremeno djeluje s poučnog aspekta. Satira se obraća sokratovskim načinom ispitivanja, uz već unaprijed usvojeno znanje, kontinuirano izmjenjuje pitanja i odgovore. Ipak, Satir u sebi nosi skrivene Reljkovićeve namjere obrazovanja sugovornika kako bi proširio svoje tendencije. Iz svega toga, vidljiv je prosvjetiteljski karakter Satira, ali i djela u cjelini kojim autor želi iskorijeniti zaostale turske običaje i pomoći voljenoj Slavoniji da nađe lakši put k napretku. Kritika jest usmjerena na Slavonca, no do takvog načina razmišljanja i pozicije u kojoj se nalazi dovele su ga društvene okolnosti, a nije zao po prirodi. Zato je, smatra Reljković, promjena moguća, a ovo djelo ima veliku didaktičnu funkciju.

Satir, dakle, nije loš lik u djelu, nije *divji čovik*, već ponegdje ima i zabavne izreke, ali Reljković odabire žanr satire jer je učinkovit. Prema Dunji Fališevac:

Pa iako i Relković, kao što je to slučaj i u raznim suvremenim moralno-didaktičkim tekstovima, upozorava, pripovijeda i poučava u ime kršćanskoga morala, ipak, za razliku od propovjedničkih djela 17. i 18. stoljeća, u *Satiru* nikada nećemo naići na namjeru govornika Satira da u recipijenta izazove strah.⁵⁶

U Satirovom diskursu postoji samo usmjerenost na recipijenta i to s pragmatičkim ciljem. On je izravni pripovjedač i ne tematizira sebe već ima naglašenu prosvjetiteljsku funkciju. Rijetko kad se pojavljuje u prvom licu jednine, a najčešće su rečenice s obilježjem 2. lica. Tako se postiže didaktička funkcija. On je lik koji treba širiti savjete, nagovore i sugestije kako bi naučio Slavonca pravilnom ponašanju.

---

⁵⁵ Bilić, A. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Zebra, 2007. Str. 63.

⁵⁶ Fališevac, D. *Mjesto Satira u hrvatskoj epici i književnoj kulturi 18. stoljeća*, u: Matija Antun Reljković i Slavonija 18. stoljeća. Radovi sa znanstvenoga skupa: Zagreb-Davor, 2000. Str. 131.

Prema Fališevac, Reljković je lik Satira uveo naknadno nakon što je djelo već bilo napisano kako bi omogućio distancu između pripovjedača, govornika i adresata te time ostvario kritičko-satirički ton.⁵⁷

Postoji nekoliko razloga zašto Reljković uvodi lik Satira. Matic objašnjava uvođenje Satira socijalnom pozicijom samog autora. Naime, kao oficir, Reljković nije mogao iznositi svoja mišljenja i kritike drugih staleža. Odabrao je Satira i fikcionalnost kako ne bi govorio u svoje ime.⁵⁸ Dakle, lik Satira omogućava autoru slobodno iznošenje vlastite kritike i prikaz stanja u vrijeme osamnaestoljetne Slavonije. Važnost lika Satira dokazuje i činjenica da bi se Reljkovićevo didaktično djelo, bez lika Satira, svodilo samo na deskripciju života, običaja i ponašanja slavonskoga puka.

Nadalje, Pavličić ističe da uvođenje Satira nema mitološko podrijetlo već je povezano s tendencijama pučke književnosti.⁵⁹ Za pučku književnost nije uobičajeno da autor govori u svoje ime već stvara lika koji prenosi njegove misli. Reljković je izjednačio Satira s divljim čovjekom te time u djelo uveo koncepciju prirodnog života. Na poslijetku, sam lik fiktivnog Satira daje status pučkog, ali prati i književnost zapadnoeuropske prosvjetiteljske satire.

---

⁵⁷ Fališevac, D. *Stariji pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb : SNL, 1989. Str. 302.

⁵⁸ Fališevac, D. *Stariji pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb : SNL, 1989. Str. 303.

⁵⁹ Pavličić, P. *Kamo pripada Reljkovićev „Satir“?*. Zagreb: Barokni pakao, Naklada Palvičić, 2003. Str. 93.

9. RAZVOJ SLAVONCA

Drugo izdanje *Satira* donosi svježije promjene i prihvaćene kritike promijenjene u djelo. Slavonac je poslušno prihvatio savjete i Slavonija se nalazi u boljem stanju. Štoviše, slavonski je puk utoliko prihvatio Reljkovićeve savjete da je i sam autor ostao bez primjeraka knjige koja je rasprodana u više od 1500 primjeraka. Lik Slavonca oslikava društvenu zbilju iz Reljkovićeve vremena. Dakle, na lika Slavonca ne smijemo gledati kao na pojedinačnu osobu kojoj se obraća Satir, već niz tipiziranih likova iz Slavonije koji predstavljaju tadašnje društvo. Primjerice, postoje dobro i loše obilježeni likovi. Tako dobri domaćin koji je razuman i pravedan označuje dobrog Slavonca i zalaže se za kršćanski moral koji je izuzetno naglašen u djelu. U suprotnosti s njim, lik roditelja koji ne školuje dijete i ne odgaja svoju obitelj kako traži prosvjetiteljstvo, praznovjerna baba, otac alkoholičar ili nesložna braća označuju negativno obojene likove. Onaj koji se ne slaže s kršćanskom dogmom ili pak stara nered i ne poštuje razvoj ne dobiva ništa osim kritike. Učitelja ili reformatora Satir hvali zbog svoje prosvjetiteljske funkcije. Satir od ukupno 641 stiha u djelu sadrži 504, a Slavonac samo 137.⁶⁰ U tome se može uočiti važnost prosvjetiteljskih tendencija i ideja koje širi Satir. Dakle, možemo zaključiti da je govorni subjekt u djelu zapravo Satir jer u skladu s Reljkovićevim razmišljanjima, on ima autoritet i on je zagovornik Reljkovićeve ideologije.

Zato je Reljković ulogu pripovjedača dodijelio mitološkom biću Satiru, a to je ujedno i dokaz da je autor posegnuo za poganskom, antičkom tradicijom. Ipak, naglasak je na praktičnom životu seljaka, a zadržane su i tradicionalne vrijednosti prema crkvi i odnosima u obitelji. U drugom dijelu Slavonac dobiva više prostora. Iako i ovdje prevladava Satirov monolog, javlja se povratna informacija o progresu u Slavoniji. Tako uočavamo, ne samo razvoj u samom liku Slavonca, već i prihvaćanje kritike i ideja te uspostavljanje novih načina za razvoj i oporavak:

Dojdi sada, pak da ti ukažem
Moju kuću- ne reci, da lažem-
Jer sada, fala budi Bogu (...)
Imam kuću, živim kako mogu (...)
Čim si mene bio ukorio
I nehatnost na me oborio,
Sada dajem ja u skulu dću...⁶¹

⁶⁰ Melvinger, J. *Moderna i njena mimikrija u postmoderni*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2003. Str. 8-9.

⁶¹ Samardžija, M. Matija Antun Reljković. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999. Str. 82-83.

10. STIL PISANJA

Krajem 17. stoljeća, Turci su zbog poraza 1683. godine iseljavali iz Hrvatske što je rezultiralo velikim migracijama muslimanskog stanovništva u Bosnu. Jasno je da zapravo na područje Hrvatske nisu naseljavali etički Turci već su Turci koji se spominju u *Satiru* bosanski muslimani.⁶² Istraživači su, analizom Reljkovićevih turcizama, došli do zaključka kako su oni fonetski istovjetni s turcizmima iz susjedne Bosne i Hercegovine. Primjeri za to jesu izgovaranje neetimološkog *h* na početku riječi (*halati*>*alati*) te očuvanje etimološkog *h* na početku i u sredini riječi (*hambar*, *hasna*).

Satir nastaje u vremenu se hrvatski jezik standardizira na štokavskoj ikavici, a samo je djelo pisano ikavskim odrazom jata. *Satir* se sastoji od 3498 deseteraca u dva dijela. Prvi dio je Satirov monolog koji opisuje Slavoniju i kritizira razdoblje turske vlasti, a u drugom dijelu primjećujemo Slavončev glas koji mu sada odgovara. Prvi dio sadrži trinaest, a drugi devet odjeljaka napisanih u parnoj rimi i jezično prilagođen puku. Karakterizira ga jednostavan stil upravo zbog svjesnosti Reljkovića o nepismenosti ljudi u Slavoniji i jednostavna dikcija bliska pučkim pjesmama.⁶³ Također, većina metafora i fraza ima podrijetlo upravo u svakodnevnoj usmenoj komunikaciji iz autorova područja. Osnovna je stilsko osobina, prema Vončini, uporaba narodnog pjesništva epskim desetercom, ali u kombinaciji s posavskom ikavštinom.⁶⁴ Razgovor se Satira i Slavonca, iako ima kritičke i didaktičke elemente, odvija u prijateljskoj atmosferi.

Satir se obraća s *moj dobri Slavonče*, a zbog odabira riječi iz razgovornog jezika, dijalog može zvučati i šaljivo. To dokazuju riječi: *lindovaniti* (ljenčariti), *nažvokati se* (napiti se), *mazati* (lagati) i *žderati*.⁶⁵ Leksik u *Satiru* pokazuje kako Matija Antun Reljković, pišući u desetercu, koristi razgovorni jezik i time prikazuje neke razgovorne frazeme koji su bili prošireni na području Slavonije: *izvaditi komu što iz glave* (učiniti da tko napusti neku misao), *biti čijeg masla u čemu* (imati lošeg udjela), *nataknuti na nos* (predbaciti), *metati jezik za zube* (šutjeti) *te pasti na pamet* (sjetiti se). Matija Antun Reljković je izborom navedenog mimetičkoga modusa stvorio iluziju neposrednog, živog razgovora Slavonca i Satira i time

---

⁶² Znanstveni skup. *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*. Zagreb, Vinkovci, Davor:(u povodu 200. godišnjice smrti) / uredio Tomislav Bogdan. Davor : Općinsko poglavarstvo, 1998. Str.12-13.

⁶³ Stojić, F. 2018. Jezik hrvatskoga preporoditelja Relkovića i rječnik vojnih pojmova. *Kroatologija* 8 (1–2): 215-228. Str. 222.

⁶⁴ Vončina, J. *Stilske osobine Satira*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984. Str. 191.

⁶⁵ Znanstveni skup. *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*. Zagreb, Vinkovci, Davor:(u povodu 200. godišnjice smrti) / uredio Tomislav Bogdan. Davor : Općinsko poglavarstvo, 1998. Str.19-20.

udovoljio komunikacijskim potrebama, ali i pokazao da *Satira* treba čitati kao književni tekst iako nije pisan u klasičnom stilu. Lik Satira predstavlja dramatziranog pisca, a sličnu ulogu imaju i drugi spomenuti autoriteti poput Marije Terezije, Josipa II te predstavnika državne, svjetovne, civilne i vojne vlasti. S druge strane, predstavnik zla je Turčin koji se povezuje s vragom.

S komunikacijskoga stajališta potrebno je razlikovati dvije temeljne strukture. U prvom redu to je Satir koji predstavlja autora i Slavonac koji predstavlja čitatelja, a drugo su razni likovi koje navodi Reljković. To su najčešće likovi iz sela i likovi iz biblijskih legendi. Za Reljkovićev su stil karakteristična pragmatička sintaktička sredstva kao što su vokativ, zapovjedna rečenica i retoričko pitanje. Satir se Slavoncu obraća vokativom jer ne želi samo ostvariti komunikacijski proces već pripisati negativna svojstva, izreći kritiku ili naglasiti odobravanje ili neodobravanje. Upotreba vokativa ima pragmatičku ulogu poticaja čitatelju da izvrši neku radnju ili se ponaša na određeni način. Iako je djelo napisano u obliku razgovora Satira i Slavonca, Satir zapravo komunicira sa svim seljacima koji predstavljaju društveni život Slavonije u tom vremenu. Satirova obraćanja najčešće su puna simpatije, ali se mogu primijetiti i negativno usmjerene rečenice poput *Ej davori takvi domaćine! Dangubi posleniče, zli družje.*⁶⁶

Važno je spomenuti i apostrofe, posebice u vezi Slavonije, Boga i Turčina. Jasna Melvinger na sljedeći način opisuje upotrebu navedenih apostrofa:

Slavonijo, zemljo plemenita, Slavonijo moja, vokativi su s glasovitom personifikacijom koji definiraju, svakako recepcijski prostor djela. (..) Kad se apostrofira Turčin, osjećajno-ocjenska pragmatička obavijest krajnje je negativna: *Ej, Turčine, pogan nekrštena!*⁶⁷

Najrašireniji glagolski način u djelu jest imperativ kojim govornik, u ovom slučaju Satir, želi utjecati na pothvate recipijenta i time pokazuje odnos dominacije i hijerarhije. Najčešći su imperativi glagola *poslušati* i *slušati*. Njima se želi zadržati recipijenta na komunikacijskom kanalu i prenijeti poruka. Na posljertku, uz vokativ i imperativ česta su retorička pitanja, najčešće negativno obojena zbog svoje funkcije. Njima autor, u liku Satira, želi pokazati neodobravanje, nezadovoljstvo, ali i prijekor kako bi ostvario svoj cilj.

---

⁶⁶ Melvinger, J. *Moderna i njena mimikrija u postmoderni*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2003. Str. 14-15.

⁶⁷ Melvinger, J. *Moderna i njena mimikrija u postmoderni*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2003. Str. 14-15

10.1. Žanrovske odrednice *Satira*

Prema Fališevac, *Satir* je mitološko biće koje možemo povezati sa satirom kao književnom vrstom, u kojoj se ismijavaju i kritiziraju mane, narod te društveni običaji.⁶⁸ Lik *Satira* omogućio je Reljkoviću da željeni sadržaj iznese u objektivnom obliku, ali istodobno zadržava neke od značajki satire. Primjerice, u djelu se mogu zamijetiti elementi pojačavanja, hiperbolizacije te navođenje preporuka za bolji život što seže još iz Vergilijevih *Georgika*. Takva je georgička književna tradicija spajala prosvjetiteljske i fiziokratske ideje, a slavila je seoski život, koji je, za razliku od grada, bolji i prirodniji. Sve se navedene značajke mogu pronaći i u Reljkovićevom *Satiru* u kojem spaja lik *Satira* s tradicionalnim značajkama vrste te time ublažava prosvjetiteljski satirični ton. Prema Fališevac, u djelu *Satir iliti divji čovik* spajaju se tradicije dviju vrsta, satire i bukoličko-georgičke poezije u kombinaciji sa snažnim značajkama prosvjetiteljstva.⁶⁹ Prema Pavličiću, ne možemo jasno odrediti vrstu djela, ali ono što je sigurno jest da je temeljni cilj djela poučiti nekoga. Također, naglašava razliku umjetničke i pučke književnosti kako bi objasnio važnost *Satira* iako se razlikuje od drugih djela osamnaestoga stoljeća. Naime, svrha umjetničke književnosti je da bude ono što jest dok s druge strane pučka književnost nije ograničena. Pavličić smatra da *Satir* ima više značajki pučke, a manje značajki umjetničke književnosti.⁷⁰ Na posljetku, Reljković nije imao namjeru stvoriti djelo koje teži literarnoj svrsi već djelo za narod što pokazuje i stil pisanja.

Na idejnoj razini, *Satir iliti divji čovik* nije samo govor ili priča već obuhvaća značajke svih didaktičnih vrsta. Tako djelo ne možemo odrediti kao samo pučko prosvjetiteljsko djelo već obuhvaća značajke raznih umjetničkih vrsta, posebice satire u osamnaestom stoljeću i idile. Dakle, lik *Satira*, sadržajna komponenta, stil i način pisanja omogućavaju visokoumjetničku vrijednost djela. Reljkovića nije zanimala prošlost, ustaljeni tradicionalni režimi i ideje, već budućnost i napredak. Prema Dunji Fališevac, Reljković je, zahvaljujući inovativnim i modernim pogledom na društvo i razvoj, postao jedan od rijetkih pisaca u hrvatskoj književnosti kao branitelj novih ideja, a kuditelj starih.⁷¹

---

⁶⁸ Fališevac, D. *Stariji pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb : SNL, 1989. Str. 304.

⁶⁹ Fališevac, D. *Stariji pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb : SNL, 1989. Str. 310.

⁷⁰ Pavličić, P. *Kamo pripada Reljkovićev „Satir“?*. Zagreb: Barokni pakao, Naklada Palvičić, 2003. Str. 86.

⁷¹ Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003. Str. 119-124.

11. ZAKLJUČAK

Didaktičko-satirični ep Matije Antuna Reljkovića, *Satir iliti divji čovik* daje prikaz ekonomskih, socijalnih i društvenih prilika u Slavoniji. Reljković u desetercima, uvodeći monolog Satira i Slavonca koji zajedno vode metaforički dijalog, prikazuje primitivizam prisutan na slavonskom području.

Nakon turskih osvajanja Slavonija je bila opustošena i nerazvijena. Matija Antun Reljković vrativši se iz zarobljeništva, nakon što je vidio kako izgledaju i kako se razvijaju druge zemlje Europe odlučio je napisati djelo kojim će utjecati na slavonski puk i poboljšati prilike u Slavoniji. U epu Reljković naglašava bogatstvo svoje zemlje, a uzrok nerazvijenosti pronalazi u nemarnosti Slavonaca. U radu je prikazana politička, povijesna i društvena situacija u kojoj stvara Reljković. Povijesni kontekst i događanja u osamnaestome stoljeću, ali i njegov životni put utjecali su na njegova stajališta. Reljković je bio prosvjetitelj sa snažno ukorijenjenim religijskim motivima. Reljkovićeva djela, pa tako i *Satir iliti divji čovik* nosi značajke motivirane zapadnoeuropskom književnošću i filozofijom. Situacija u Slavoniji u 18. stoljeću zbog političkih događanja nije bila savršena. Matija Antun Reljković u *Satiru* progovara o društvenim slojevima, etičkom aspektu, vođenju domaćinstva i uvodi ideje o demokratskom sustavu kakav bi, prema njegovom mišljenju, trebalo izgraditi u cilju razvoja Slavonije i društvene situacije u zemlji. Sve su navedene ideje, filozofske teze i viđenja o uređenju društva dokaz da je Reljković jedan od najznačajnijih reformatora i prosvjetitelja slavonske književnosti.

Što se tiče literarne vrijednosti, ne možemo odrediti žanrovsku pripadnost ovoga djela. Reljković je unio elemente različitih književnih vrsta i stvorio jedinstveno umjetničko djelo značajno za hrvatsku književnost. S jezične strane, naglašava važnost i ljepotu hrvatskoga jezika, a kritizira turcizme u čemu se zamjećuje njegovo poštovanje prema svojoj zemlji.

Dakle, možemo zaključiti kako je ovo djelo značajno na više razina, tematskoj, jezičnoj, stilskoj te povijesnoj, a Reljković će u hrvatskoj starijoj književnosti ostati zapamćen kao književnik reformator, zastupnik slobodnog mišljenja i prosvjetitelj čiji će se utjecaj uvelike prepoznati u kasnijim djelima hrvatske književnosti.

12. LITERATURA

Bilić, A. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Zebra, 2007.

Bogišić, R. *Tragovima starih*. Split: Književni krug, 1987.

Čalić, D. *Problemi ekonomskog i društvenog razvoja Reljkovićeve vremena i kako se oni odražavaju u njegovu Satiru*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35798> (stranica posjećena 26. srpnja 2019.)

Damjanović, S. *Slavonske teme*. Zagreb: Pergamena, 2006.

Duda, D., Jurić, S., Šporer D., Zlatar A. *Lektira na dlanu*. Repetitorij književnosti za srednje škole (Od Homera do romantizma). Zagreb: Sysprint, 2000.

Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Drugo izdanje. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike. Split: Književni krug, 2003.

Fališevac, D. *Kaliopin vrt*. Studije o hrvatskoj epici. Split: Književni krug, 1997.

Fališevac, D. *Mjesto Satira u hrvatskoj epici i književnoj kulturi 18. stoljeća*, u: Matija Antun Reljković i Slavonija 18. stoljeća. Radovi sa znanstvenoga skupa: Zagreb-Davor, 2000.

Fališevac, D. *Stariji pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb : SNL, 1989.

Franičević, M., Švelec, F., Bogišić, R. *Povijest hrvatske književnosti. Od renesanse do prosvjetiteljstva*, knj. 3. Zagreb: Mladost, 1974.

Georgijević, K., *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.

Hrvatska enciklopedija. *Matija Antun Reljković*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52390> (stranica posjećena: 19. svibnja 2019.)

Hrvatska enciklopedija. *Prosvjetiteljstvo*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50722> (stranica posjećena: 19. svibnja 2019.)

Hrvatski jezik. *Hrvatska književnost u 18. stoljeću*. Hrvatski jezik dostupan svima-portal: <http://hrvatskijezik.eu/hrvatska-knjizevnost-u-18-stoljecu/> (stranica posjećena: 17. svibnja 2019.)

Kekez, J. 1984. *Usmena književnost i tzv. Prilika u Relkovićevu književnome djelu*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35807> (stranica posjećena 24. srpnja 2019.)

Kolenić, Lj. *Pogled u frazeologiju Reljkovićeve Satira*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35812> (stranica posjećena 28. srpnja 2019.)

Marijanović, S. *Reljković iz drugog plana*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35818> (stranica posjećena 26. srpnja 2019.)

Melvinger, J. *Moderna i njena mimikrija u postmoderni*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2003.

Pavličić, P. *Kamo pripada Reljkovićev „Satir“?*. Zagreb: Barokni pakao, Naklada Palvičić, 2003.

Pavličić, P., *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*. Split: Čakavski sabor, 1979.

Posavac, Z. *Reljković i estetika*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35806> (stranica posjećena 25. srpnja 2019.)

Prpić, M. *Arhitektura u Slavoniji u 18. stoljeću*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35800> (stranica posjećena 25. srpnja 2019.)

Putanec, V. *Etimološki zahvati u djelu Matije Antuna Reljkovića*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35814> (stranica posjećena 29. srpnja 2019.)

Reljković, M. A. *Glasovi iz stare Slavonije*. Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1950.

Samardžija, M. *Matija Antun Reljković*. Izbor iz djela. Vinkovci: Riječ, 1999.

Samardžija, M. *Reljkovićev jezični purizam* Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35813> (stranica posjećena 28. srpnja 2019.)

Stipetić, V. *Agrarno-ekonomske poruke u djelima Matije Antuna Reljkovića*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35799> (stranica posjećena 25. srpnja 2019.)

Stojić, F. 2018. Jezik hrvatskoga preporoditelja Relkovića i rječnik vojnih pojmova. *Kroatologija* 8 (1–2): 215-228.

Tadijanović, D., Vončina, J. *Problemi ekonomskog i društvenog razvoja Reljkovićeva vremena i kako se oni odražavaju u njegovu Satiru*. Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića. Znanstveni skup. Osijek: JAZU, 1991.

Tafra, B. *Slavonski gramatičari u 18. stoljeću*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35809> (stranica posjećena 28. srpnja 2019.)

Vončina, J. *Stilske osobine Satira*. Rad za Znanstveni skup. Zagreb: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1984.: <http://dizbi.hazu.hr/object/view/35816> (stranica posjećena 27. srpnja 2019.)

Znanstveni skup. *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*. Zagreb, Vinkovci, Davor, 24.-25. travnja 1998. : (u povodu 200. godišnjice smrti) / uredio Tomislav Bogdan. Davor: Općinsko poglavarstvo, 1998.

INTERNETSKI IZVORI:

Slika 1. *M.A.Reljković.* Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52390> (stranica posjećena: 19. svibnja 2019.)

Slika 2. *Satir iliti divji čovik , Dresden, 1762.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52390> (stranica posjećena: 19. svibnja 2019.)